

ԿԱՆԱՆՑ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊԵՐԻ ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

ՎԻԿՏՈՐՅԱ ՎԱՍԻԼՅԱՆ

Հոգվածում քննարկվում է Հայկական լեռնաշխարհում կանանց պատկերագրության ծագման տիպաբանության խնդիրը: Հայկական լեռնաշխարհում կանանց պատկերագրության առաջին դրսևորումները հանդիպում են ժայռապատկերներում: Արևմտյան Հայաստանի՝ Վանի շուրջ 150 անձավապատկերներում ներկայացված են «Պարող կամ ծննդաբերող դիցուհիներ»: Մայր աստվածուհին սկզբնապես ներկայանում էր «Մեծ մոր» պատկերատիպով արդեն Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթյան հուշարձաններում, որը հանդես էր գալիս իր երկակի բնույթով՝ ծնող և մահ բերող աստվածուհի: Յուրաքանչյուր մարդու կյանքում, սկսած ծննդից մինչև մահ, մտածողության և աշխարհայացքի ձևավորման համար կարևորագույն նախատիպերից մեկը մոր նախատիպն է: Նա դիտարկվում էր որպես գերբնական և կենսաբեր աղբյուր և սկզբնական շրջանում համեմատականի մեջ էր դրվում հավերժական Ուրոբորոսի՝ իր պոչը կծող օձի կերպարի հետ՝ որպես հողի, պտղաբերության աստվածուհի և մահվան խորհրդանիշ:

Բանալի բառեր – Հայկական լեռնաշխարհ, Փոքր Ասիա, Վան, Փոյթ (Բույթ), Գյոբեկլի-թեփե, Չաթալ-Հոյուք, Հաջիլար, Լա Մագդալեն, Նեվալի-Չորի, «Մեծ մայր»:

Նեոլիթյան շրջանից կանացի արձանիկներ են հայտնաբերվել Առաջավոր Ասիայից, որոնք շատ արժեքավոր են Հայկական լեռնաշխարհի կանանց առավել ուշ արձանիկների պատկերագրական տիպերի և նշանակության վերլուծության համար: Դրանք բերրիության, պտղաբերության և բարեկեցության խորհրդանիշներ էին, որոնք հայտնաբերվել են ամբարներից, օջախներից և պաշտամունքային հատուկ խորշերից: Տիպաբանորեն այս արձանիկները նմանվում են «Պալեոլիթյան Վեներաներին»:

Նեոլիթյան հուշարձաններից հայտնաբերված մարդու պատկերաբանականները և արձանիկները գերազանցապես ներկայացնում են կանանց կերպարներ՝ հաճախ ընդգծված պտղաբերության հատկանիշներով: Այս հանգամանքն ինքնին թույլ է տալիս ասել, որ կնոջ կերպարն առանցքային տեղ էր զբաղեցնում հնագույն հանրությունների կրոնական հավատալիքներում, ծեսերում և առասպելներում: Հիմնվելով Է. Նյոմանի¹, Է. Ֆրոմի², Կ. Յուն-

¹ Нойманн Э. Великая Мать: Глубинная психология и психоанализ. Москва, 2014, 236 стр.

² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва, 2004, стр. 99-104.

գի³ աշխատությունների վրա՝ մենք կարող ենք պնդել, որ նեոլիթյան քանդակների մեջ հստակ կարելի է առանձնացնել «մայր աստվածուհուն» խորհրդանշող արձանիկների մի ստվար խումբ, որոնք դիտարկում ենք որպես «Մեծ մոր նախատիպ»՝ իր բազմակի դրսևորումներով: Նեոլիթի վաղ փուլերից սկսած՝ «Մեծ մոր» կերպավորումներով հանդես եկող բազմաթիվ մանրաքանդակների ու հարթաքանդակների պատկերագրական, ոճական առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ մայր աստվածուհու կերպարը և նրա հետագա պատկերագրումը զարգացման երկար ճանապարհ են անցել մինչև նեոլիթյան «Մեծ մոր» կերպարի առանձնացումը: Ասվածը հիմնավորելու համար նշենք թերևս այն հանգամանքը, որ պալեոլիթում աստվածությունների դերի և երբեմն նույնիսկ սեռի հստակ դասակարգում չենք կարող կատարել, քանի որ դրանք ներկայացված են նախնական, ընդհանուր, սինկրետիկ պատկերացումներով ստեղծված արձանիկներով, իսկ նեոլիթում արդեն «Մեծ մոր» կերպարը ներկայացնող արձանիկների առանձնացման հարցում մասնագիտական գրականության մեջ տարակարծություններ գրեթե չունենք: Փոքր Ասիայում տարածված նեոլիթյան «Նախամայր-մեծ մոր» կերպարը հանդես էր գալիս որպես անտառների, որսի, բուսականության, կենդանիների հովանավոր աստվածուհի, պտղաբերության և ծննդաբերության խորհրդանշ:

Հայկական լեռնաշխարհում կնոջ պատկերագրության առաջին դրսևորումներին հանդիպում ենք ժայռապատկերներում: Վանի տարածքի Փուֆ (Բուֆ) գյուղից արևելք՝ կիրճի չորս անձավներում, հնագետ Օքթայ Բելլիի կողմից հայտնաբերվեցին 150 ժայռապատկերներ, որոնք ներկայացնում են հիմնականում պարող դիցուհիներ (նկ. 1. ա, բ, գ, դ): Այդ պատճառով քարանձավը կոչվում էր «Կույսերի անձավ»⁴: Հնավայրը գտնվում է Վանից 40 կմ հարավ-արևելք և հնագետի կարծիքով անվանումը ստացել է այնտեղ բնակվող հայերի կողմից: Վանի ժայռապատկերներում վերև պարզած ձեռքերով աղորանտի (աղոթողի) դիրքով կանանց պատկերներ են: Ենթադրվել է, որ այստեղ պատկերվել է ծիսական պարի տեսարան, և պատկերված կանանցից մեկը պտղաբերության գլխավոր աստվածուհին է, իսկ մյուսները նրա քրմուհիներն են: Ժայռապատկերները հիմնականում կատարված են մուգ և բաց շագանակագույնի, օխրայի, կարմիրի նրբերանգներով: Ըստ հեղինակի՝

³ Юнг К. Бог и бессознательное. Москва, 1998, стр. 55-67; Юнг К. Алхимия снов. Четыре Архетипа. Москва, 2014, 312 стр.

⁴ Belli O. Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler.-Van-Yedisalkim (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri. Tarih Dergisi, 28-29, 1975, 1-40.

ժայռապատկերները վերաբերում են պղնձի-քարի դարաշրջանին: Մեզ համար հետաքրքրական է նաև այն հանգամանքը, թե ում էին ներկայացնում Վանի «պարող կույսերը»: Քարայրի պատկերների ողջ համատեքստն ունենալով՝ գտնում ենք, որ բացի վերը նշվածից՝ կարելի է ենթադրել, որ պատկերված կանայք:

ա. տարբեր նշանակությամբ և գործառույթներով օժտված դիցուհիներ էին, որոնք պահպանում էին սրբատեղին,

բ. կենդանիների հովանավոր, անտառների, բուսականության հովանավոր և որսի պահապան աստվածուհիներ էին՝ այծերի և այլ կենդանիների ուղեկցությամբ երկունքի ծիսական ներկայացման ժամանակ,

գ. քրմուհիներ կամ տոհմի պահապաններ, որոնք ներկայացված էին մայր աստվածուհուն ծոնված ծիսակարգի ժամանակ աղոթողի դիրքերով:

Ուսումնասիրողների կարծիքով մայր աստվածուհու վաղեմի պաշտամունքը Վանում կարող էր նախատիպ դառնալ ուրարտական և հետուրարտական ժամանակաշրջանում մայր աստվածուհու պաշտամունքի և պատկերագրի ծագման համար, որը հետագայում քրիստոնեության մեջ փոխարինվեց Աստվածածնի պաշտամունքով և սրբատեղիներով: Այստեղ էր գտնվում Հոգեաց վանքը, որտեղ, ըստ ավանդության, պահվում էր Տիրամոր առաջին սրբապատկերը:

Հատկանշական է, որ հայաստանյան ժայռապատկերներում կինը, որպես կանոն, ներկայացված է երկնային լուսատուների, կենդանիների (արև, ծառ, այծեր կամ վիշապներ) հետ պատկերագրմամբ, երբեմն նաև ծննդաբերության տեսարաններում: Այս խորհրդանիշների համատեղումը կնոջ կերպարի հետ թույլ է տալիս ենթադրել, որ ժայռապատկերներում կանայք ներկայացված են որպես երկնային աստվածուհային, «ամենայն գոյի նախամայր»: Նման ենթադրության համար կարող են հիմք ծառայել նաև Փոքր Ասիայի տարբեր հատվածներից հայտնի նեոլիթյան «Նախամայր-Մեծ մոր» կերպավորումները, որտեղ կինը հանդես էր գալիս որպես անտառների, որսի, բուսականության, կենդանիների հովանավոր աստվածուհի, պտղաբերության և ծննդաբերության խորհրդանիշ:

Վերջինիս կերպարը Ե. Անտոնովան ներկայացնում է բազմազան իմաստային նշանակությամբ.

- ❖ որպես սերնդի նախամայր, ով ապահովում էր տոհմի բարեկեցությունը:

❖ Որպես որսորդության հովանավորուհի, ով որսորդության ժամանակ իր մոգական մասնակցությամբ խթանում էր որսի հաջող ընթացքը:

Որպես համայնքային և տեղական պաշտամունքի հետ կապված ոգիներ, որոնք կապ ունեին մահացածների պաշտամունքի հետ և հանդես էին գալիս որպես բնական տարերքների և բնության տարրերի (ջրի, օդի, նաև երկնքի, հողի, կրակի) անձնավորումներ և ներկայացնում էին հետագայի զարգացած կերպարների՝ աստվածուհիների առանձին նշանավոր կողմերը⁵:

Մասնագիտական գրականության մեջ հատուկ շեշտվում է, որ ուշ ձևավորված աստվածուհիների կերպարների ծագումը կապվում է պալեոլիթյան շրջանից եկող պահապան ոգիների և գերբնական էակների պաշտամունքի հետ, և բազմաթիվ վերլուծություններով փորձել են գտնել այն իմաստային սկզբնական նշանակությունը, որից ծագել են աստվածուհիներին վերագրված բազմաթիվ հատկանիշներ: Սակայն հարկ է նշել, որ ինչպես նախնադարում, այնպես էլ առավել ուշ այս հատկանիշները հստակորեն բաժանված չէին աստվածուհիների միջև, իսկ կին աստվածուհիների բազմազանությունն ապացուցված է մի շարք գտածոներով⁶: Ակնհայտ է, որ նախնադարյան այս կերպարները ձևավորված աստվածուհիներ չէին, այլ գերբնական ուժեր՝ էակներ, որոնք արտացոլում էին բնական տարերային տարբեր երևույթներ և առարկաներ: Մինչդեռ պալեոլիթյան՝ «ռեալիստական-բնապաշտական» ոգով կատարված թմբկի, գեր կանանց արձանիկները երկար ժամանակ միանշանակ համարվում էին նախամայր կանանց պատկերումներ, սերնդի հովանավոր նախնիներ:

Կին աստվածությունների կամ պահապան ոգիների նշանավոր օրինակներ մեզ հայտնի են Առաջավոր Ասիայի նեոլիթյան հուշարձաններից⁷: Պատկերաքանդակների բազմազանությամբ մոնումենտալ արվեստում դրանց կիրառման բացառիկ տվյալներ են գրանցվել Գյոբեկլի-թեփեի պեղումներով⁸: Գյոբեկլի-թեփեն գտնվում է Թուրքիայի Ուրֆա քաղաքից մոտավորապես 15 կմ հյուսիս-արևելք՝ տեղանքի ամենաբարձր բլրի վրա: Հուշարձանը պեղվում է

⁵ **Антонова Е.** Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. Москва, 1990, стр. 97.

⁶ Նույն տեղում, էջ 97-99:

⁷ **Антонова Е.** Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва, 1977, стр. 21-34; 40-43.

⁸ **Terhorst J.** Die Ikonographie bildlicher Darstellungen des Neolithikums in Anatolien. Bachelorarbeit. Marburg, 2012, S. 7:

1995 թվականից⁹: Գյոբեկլի-թեփեից ոչ մի բնակելի շինություն չի գտնվել, և ուսումնասիրողների կարծիքով այն եղել է սրբավայր և կրոնական կենտրոն, որտեղ տարածաշրջանի տարբեր համայնքների ներկայացուցիչները հավաքվել են՝ ծիսական արարողություններ կատարելու համար: Սրբավայրի շրջանաձև կառույցների պատերի մեջ կանգնեցված T-աձև սյուներից շատերի վրա կան քանդակներ¹⁰: Բացված կառույցները թվագրվում են մ.թ.ա. X-IX հազարամյակների շրջանակներում (մ.թ.ա. 9600-8000 թվական)¹¹:

T-աձև սյուները դժվարամշակ բյուրեղային կրաքարից են, որն ամենամայուն քարն է շրջակայքում: T-աձև սյուները Կ. Շմիդտի կողմից մեկնաբանվում են որպես անտրոպոմորֆ-մարդակերպ կոթողներ, քանի որ որոշ սյուների վերջավորություններ ավարտվում են մարդկանց ոտքերով և ձեռքերի դաստակներով և ներկայացնում են մարդանման էակների¹²: Հետաքրքրական է կլոր շինությունների մեջ զույգ սյուներ կանգնեցնելու հանգամանքը, որը տարբեր ձևերով է մեկնաբանվում.

ա. երկվորյակ եղբայրներ,

բ. երկվորյակ քույրեր,

գ. տղամարդու և կնոջ «սրբազան» ամուսնություն և դաշինք¹³:

Քարակոթողների վրա հիմնականում ներկայացված են կենդանիների հարթաքանդակներ՝ եղնիկներ, աղվեսներ, օձեր, վայրի խոզեր, ձկնկուլներ, կարիճներ, քարայծեր, ագռավներ և այլն¹⁴:

⁹ **Schmidt K.** Göbekli Tepe - the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs // Documenta Praehistorica XXXVII (Berlin-2010), p. 239-256.

¹⁰ **Becker N., Dietrich O., Götzelt Th., Köksal-Schmidt Ç., Notroff J., Schmidt K.** Materialien zur Deutung der zentralen Pfeilerpaare des Göbekli Tepe und weiterer Orte des obermesopotamischen Frühneolithikums // Sonderdruck aus Zeitschrift für Orient-Archäologie, 2012, Band 5, S. 14-43.

¹¹ **Terhorst J.** Die Ikonographie bildlicher Darstellungen des Neolithikums in Anatolien, S. 8.

¹² **Schmidt K.** Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum prakeramischen Neolithikums Obermesopotamiens // Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 130, 1998, S. 17-49; **Schmidt K.** Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Curcutepe 1995-1999 // Istanbul Mitteilungen 20, 2000, S. 5-41.

¹³ **Hennings L.** Denken und Glauben am Göbekli Tepe: Annäherung an eine Soziologie der Steinzeit. Diskussionspapier 1. Entwurf. Berlin, 2013, S. 10.

¹⁴ **Falkenstein F.** Tierdarstellungen und "Stierkult" im Neolithikum Siidosteuropas und Anatoliens // The Strumal Strymon River Valley in Prehistory, In the Steps of James Harvey Gaul,

Ուսումնասիրողներից մի մասի կարծիքով Գյոբեկլի-թեփեի համալիրները ներկայացնում են նեոլիթյան շրջանի մայրիշխանության նոր բարձր աստիճանը, որը խորհրդանշում էր մեծ մոր պաշտամունքը և համեմատական էր «Ամազոնուհիների պետությունների» հետ¹⁵: Կանանց և տղամարդկանց պաշտամունքի վկայություններ են համարվում հենց T-աձև սյուները՝ որպես տղամարդու և կնոջ համադաշնության սիմվոլներ, և նրանք ֆալլոսների և պտղաբերության իմաստաբանությամբ էին հանդես գալիս (նկ. 2, ա, բ, գ):

Սյուների վրա ներկայացված օձերը նույնպես պտղաբերության սիմվոլներ են համարվում: Իսկ օձն ու այծը մեկնաբանվում են որպես ջրի աստված և հողի աստվածուհի: Սյուների քանդակների վրա գլուխներն ու մարմինները սովորաբար ընդհանրացված են, իսկ սրունքները, գոտիներն ու որովայնը մանրամասն մշակված են: Սյուների վերջավորությունները ներկայացված են կենդանագլուխ: Ուսումնասիրողներն այս սյուները համարում են մարդկային կերպարանքներ, որոնք համեմատականի մեջ են դրված որևէ կենդանու (տոտեմ) հետ, սակայն այս մարդկային կերպարանքների ինքնությունը պարզ չէ.

ա. նրանք գերբնական էակներ են այլ աշխարհից,

բ. աստվածներ են՝ կապված տեղական հավատալիքների հետ,

գ. դևերի և հոգիների քանդակներ են,

դ. որսորդների, քրմերի կամ ցեղապետների պահապաններն ու հովանավորներն են:

Կ. շմիդտի կարծիքով առավել հավանական է աստվածությունների վարկածը, քանի որ T-աձև սյուները գերբնական էակների են պատկերում, որոնք հետագայում հանդես են գալիս դիցաբանությունների և կրոնների մեջ¹⁶: Եվ եթե այս վարկածը հաստատվի, ապա այս հուշարձանները մոնումենտալ՝ կոթողային արվեստի միջոցով աստվածությունների ներկայացման առաջին օրինակներն են: Նեոլիթյան հեղափոխության սկզբնափուլերի մասին բացահղիկ տվյալներով այս հուշարձանն իր իսկ գոյությամբ հակասում է այն տարածված տեսակետին, թե կրոնն ու աստվածների պանթեոնն առավել ուշ են ծագել, քան նստակեցությունն ու երկրագործությունը: Պեղված կառույցներն իրենց բոլոր մանրամասներով կասկած չեն թողնում, որ այստեղ կատարվել են

volume 2, p. 121-138.

¹⁵ **Hennings L.** Denken und Glauben am Göbekli Tepe: Annäherung an eine Soziologie der Steinzeit, S. 18.

¹⁶ **Schmidt K.**, Göbekli Tepe-the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, p. 254.

կրոնական և սրբազան ծեսեր, և ակնհայտ է ծիսա-կրոնական համակարգի առաջատար դերը¹⁷: Ուսումնասիրողներն այս շրջանաձև կառույցները, որոնց մեջ դրված են շրջանաձև դասավորված T-աձև սյուները, մեկնաբանում են որպես կլոր տաճարներ¹⁸: Կ. Շմիդտի կարծիքով այստեղ որսորդների մշակույթն ու կրոնական հավատալիքներն են պատկերված¹⁹:

Կանանց կերպարները հիմնականում հանդես են գալիս «Ծննդաբերող մոր» տիպերով (նկ. 2. ա, բ, գ): Այս տիպի հայտնի օրինակներից մեկը փորագրված է սալիկի վրա և տեղադրված է այսպես կոչված «Առյուծների սյունների կամ մուտքի» միջև, որը մեր կարծիքով կարող է համեմատվել Չաթալ-Հոյուքի և Հաջիլարի «Առյուծների և կատվառյուծների կենդանիների հովանավոր և պահապան Մեծ մոր՝ Կիբելա-Կուբաբայի նախատիպի հետ (նկ. 3. ա, բ, գ, դ)²⁰: Այս փորագիր պատկերը կարող է դասվել նեոլիթյան գրաֆֆիտիների շարքում²¹: Ներկայացված է նստած դիրքով մերկ, ծննդաբերող կին: Հստակ ընդգծված են մարմնամասերը՝ կրծքերը, մազերը, քիթը, աչքերը: Ձեռքերն ու ոտքերը պատկերված են փոված վիճակում (նկ. 2. բ)²²: Մարմնի նրբագեղությունն ու նիհարավուն պատկերումը նրան մոտեցնում են Լա Մագդալեն քարանձավի հարթաքանդակների «Ծննդաբերող և Հանգստացող Վեներաներին» (նկ. 4. ա, բ): Սակայն մայր աստվածուհին այստեղ ներկայացված է նստած ծննդաբերելիս: Փաստորեն «Ծննդաբերող մոր» պատկերագրական

¹⁷ **Hauptmann H., Schmidt K.** Frühe Tempel - Frühe Götter? // Archeologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert. Mainz, 2000, S. 298-266.

¹⁸ **Schmidt K.** Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum prakeramischen Neolithikums Obermesopotamiens // Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 130, 1998, S. 17-49; **Schmidt K.** Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Curcutepe 1995-1999, S. 5-41.

¹⁹ **Schmidt K.** Göbekli Tepe-the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, p. 247-248.

²⁰ **Terhorst J.** Die Ikonographie bildlicher Darstellungen des Neolithikums in Anatolien. Bachelorarbeit, S. 35-39.

²¹ **Becker N., Dietrich O., Götzelt Th., Köksal-Schmidt Ç., Notroff J., Schmidt K.** Materialien zur Deutung der zentralen Pfeilerpaare des Göbekli Tepe und weiterer Orte des obermesopotamischen Frühneolithikums // Sonderdruck aus Zeitschrift für Orient-Archäologie, 2012, Band 5, S. 24; **Schmidt K.** Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Erweiterte und überarbeitete Auflage, 2007, S. 235-240.

²² **Schmidt K.** Göbekli Tepe - the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, p. 246.

տիպը նախնադարյան սիրված և կրկնվող հորինվածքներից էր, որը հանդիպում է նաև T-աձև սյուների վրա:

Սյուներից մեկի վրա ներկայացված է տոտեմ-կենդանակերպ էակ²³: Նա գրկել է ծննդաբերող կնոջը, որին ինքն է ծնել, և կինն էլ իր հերթին նույնպես ծննդաբերում է մանուկ, որի ձեռքերի մեջ սափորանման իր է: Երեխայի կերպարն իրատեսական և ռեալիստական է ներկայացված, իսկ կենդանակերպ գերբնական էակն ու կինը՝ առավել ընդհանրացված և սիմվոլիկ: Հստակ ուրվագծված են ձեռքերն ու ոտքերը, գոտիներն ու հագուստը, երեխայի ոտքերն ու գլուխը: Այստեղ կարծես ներկայացված են կենաց սկիզբը և եռաստիճան ընթացքը (նկ. 2. ա, գ)։

Ա. ամեն ինչի սկիզբ հանդիսացող գերբնական էակը կամ աստվածությունը՝ տոտեմի գլխով, որը ծնում է կյանք տվող աստվածուհուն:

Բ. Աստվածությունից ծնվող և կենդանակերպ գլխով պատկերվող մայրական սկիզբը:

Գ. Մայր աստվածուհուց ծնվող երեխան, որի ձեռքում վերստին կյանքի խորհրդանիշ համարվող սափորն է:

«Ծննդաբերող մայր» աստվածուհին այստեղ պատկերվում է նաև օձագլուխ և փաստորեն Մերձավոր Արևելքի «Պտղաբերության մեծ մոր» նախատիպը կարող է հանդիսանալ: T-աձև սյուների վրա ներկայացված կերպարները գլխավորապես «Օմֆալոս» դիրքով են՝ ոտքերը և ձեռքերը ծալված և միացված որովայնի շուրջը, որը որոշ տվյալներով նշանակում էր «Ծնունդ» կամ «Վերածնունդ»²⁴:

Ուսումնասիրողների կարծիքով այս պատկերաքանդակները խորհրդանշում էին կյանքի-մահվան-վերածնության անվերջանալի շրջապտույտը²⁵: Բազմաթիվ են թոչնագլուխ և կենդանագլուխ մարդանման սյուները: Այստեղ նույնպես կարելի է հանդիպել ագռավի և մահվան աստվածուհու համեմատականներին: Բազմաթիվ նմանատիպ կանանց արձանիկներ են գտնվել նաև Նեվալի-Չորի հնավայրից (նկ. 2. դ)։

²³ Schmidt K. Göbekli Tepe - the Stone Age Sanctuaries, p. 248.

²⁴ Etli Ö. The Secret of Gobekli Tepe: Cosmic Equinox and Sacred Marriage, In Memory Of Klaus Schmidt, Ege University, Turkey, Astronomy and Space Sciences. Alumnus, MSc., 2015 // <http://www.ancient-origins.net/opinion/secret-gobekli-tepe-cosmic-equinox-and-sacred-marriage-part-ii-002862>.

²⁵ <http://www.ancient-origins.net/opinion/secret-gobekli-tepe-cosmic-equinox-and-sacred-marriage-part-ii-002862>.

«Մեծ մոր» կերպարը մայր աստվածուհիների ամենավաղ և նախնական տիպն է, որը հանդես է գալիս որպես ամեն ինչի և ամեն գոյի նախամայր: Այս

աստվածուհու կերպարը բնորոշ է բոլոր դիցաբանություններին և կրոններին²⁶: Մասնագետների կողմից «Մեծ մոր» կերպարի ծնունդը կապվում է մարդու աշխարհայացքի ձևավորման և ինքնության գիտակցման հետ: Միաժամանակ յուրաքանչյուր մարդու կյանքում գլխավոր հոգեբանական հենքը մոր կերպարն է և արխետիպը՝ որպես ծնունդ տվող և կյանք ապահովող²⁷: Յուրաքանչյուր մարդու կյանքում՝ սկսած ծննդից մինչև մահ, մտածողության և աշխարհայացքի ձևավորման համար կարևորագույն նախատիպերից մեկը մոր նախատիպն է: Յուրաքանչյուր նորածնի կյանքում մորից հետո նրան խնամող և հոգ տանող կանայք՝ տատիկները, դայակները, կնքամայրերը, հասարակական ինստիտուտներն ու գաղափարները՝ մայր-հայրենիք, մայրենի լեզու և այլն, Կ. Յունգի կողմից կոչվում են «բարդ մայրական համալիր»²⁸: Այս ամենի կենտրոնում «Մեծ մոր» կերպարն է՝ բազմադեմ և բազմաֆունկցիոնալ մի կնոջ, որն ուղղակիորեն արտացոլում է մայր-բնությունը և պտղաբեր հողը, կառավարում է բոլոր մթնոլորտային տեղումները, բնական և ժամանակային երևույթները, կազմակերպում է տիեզերական համադաշնությունը, ղեկավարում է մարդկանց կենսագործունեության բոլոր ոլորտները: Այս կերպարը ձևավորման երկար և դժվարին ճանապարհ է անցել, որը ներկայացնում է կյանքի երկու գլխավոր կողմերը՝ ծնունդ և մահ²⁹: Նրա երկակի բնույթը և հակադիր կողմերը բացահայտվում են Մեծ մոր՝ մահվան աստվածուհու վերածնման ընթացքում՝ բարի և չար կողմերի³⁰, երբ բարու դերում երիտասարդ աստվածուհին էր՝ Արևելքի աղջիկն ու կույսը, իսկ չարի՝ Արևմուտքի պառավն ու Լեվիաֆանը³¹: Եվ այս երկակի բնույթով կին աստվածուհիները բազմաթիվ են: Նրա բացասական կողմի արտահայտումը և դերի նվազումը բացատրվում է մասնագետ-

²⁶ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва, 2004, стр. 99-104.

²⁷ Леонова Л. Культурные особенности архетипа Великой Матери в мифологии цивилизаций Древнего Востока // Вестник Пермского Университета, 2011, Выпуск 2 (6), стр. 32.

²⁸ Jung C. The Archetypes and the Collective Unconscious. Second Edition. Translated by R.F. C. Hill. Bollingen Series XX. Princeton, 1968, Vol. 9, pt. I, 81.

²⁹ Платицына Т. Женские образы, репрезентирующие архетип Великой Матери в мифах американских индейцев // Вестник Бурятского Государственного Университета 2008/11, стр. 120-123.

³⁰ Платицына Т. Женские образы, стр. 120.

³¹ Колосов Д. Образ Великой Матери в мировой культуре (единично-бинарно-троично-четверичная проекция) // Известия Тульского государственного университета. 2011, стр. 131.

ների կողմից հայրիշխանության ձևավորմամբ³²: Է. Նոյմանն իր «Մեծ մայր. խորագույն հոգեբանություն և հոգեվերլուծություն» աշխատության մեջ առանձնացնում է կին աստվածության երկու հակադիր կողմերը՝ ա. ծննդաբերող և կյանք պարգևող, բ. մահ տարածող և սպանող³³: Հատկանշական է նաև այն, որ մարդու գիտակցությունը ներկայացվում է արական, իսկ ենթագիտակցությունը՝ իգական սեռերով³⁴: Համապատասխանաբար գիտակցականը լուսավոր, պարզ, իրական, հասկանալի ընկալմամբ է վերլուծվում, իսկ ենթագիտակցականը՝ մութ, գաղտնի, գերբնական, արտասովոր: Ինչպես նշում է Է. Նոյմանը «Մեծ մոր» նախատիպի մասին, վերջինս պտղաբերելու և աշխարհաստեղծման հատկանիշներով նատուրալիստական և մարմնեղ կերպարով է, իսկ հոգիների և մահացածներին հսկելու և հովանավորելու հատկանիշներով ներկայանում է իր «հոգևոր» կողմով: Այսինքն՝ այս «աբստրակտ» կողմով նա կարող էր պատկերվել սիմվոլիկ և ֆանտաստիկ կերպով: Նա դիտարկվում էր որպես գերբնական և կենսաբեր աղբյուր և սկզբնական շրջանում համեմատության մեջ էր դրվում Ուրոբորոսի՝ օձի հավերժական, անփոփոխ և իրարամերժ կերպարի հետ՝ որպես հողի աստվածուհի և պտղաբերության խորհրդանիշ³⁵:

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ПЕРВЫХ ЖЕНСКИХ ИКОНОГРАФИЧЕСКИХ ТИПОВ В АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

ВИКТОРИЯ ВАСИЛЯН

В статье рассматривается проблема возникновения типологии женских изображений в Армянском нагорье. Первыми проявлениями женского образа в Армянском нагорье являются петроглифы. В Западной Армении, в Ване, есть около 150 петроглифов, изображающих "Танцующих или рожаящих богинь". Богиня-мать в образе "Великой Матери" впервые появляется уже в неолитических памятниках Армянского нагорья и имела двойную сущность - богини

³² **Леонова Л.** Культурные особенности архетипа Великой Матери в мифологии цивилизаций Древнего Востока // Вестник Пермского Университета, 2011, Выпуск 2 (6), стр. 33.

³³ **Newmann E.** The Great Mother. An Analysis of the Archetype. New York, 1955, p. 55-60.

³⁴ **Нойманн Э.** Великая Мать: Глубинная психология и психоанализ. Москва, 2014, стр. 175.

³⁵ Նույն տեղում, էջ 75-80:

рождения и смерти. В жизни каждого человека, от рождения до смерти, одним из самых важных архетипов для формирования мышления и мировоззрения является прототип матери. Она считалась сверхъестественным и живым источником, и изначально ее, как богиню земли, плодородия и символа смерти, сравнивали с образом бесконечного Уроборуса (символа змеи, кусающей свой хвост).

Ключевые слова – Армянское Нагорье, Малая Азия, Ван, Пут, Гобекли-Тепе, Чатал-Хююк, Хаджилар, Ла-Магдален, Невали Чори, "Великая мать".

ORIGIN OF FIRST FEMALE ICONOGRAPHIC TYPES IN THE ARMENIAN HIGHLAND

VICTORIA VASILYAN

This article is concerned with the issue of the origin of the typology of female images in Armenian Highlands. The first female images are in petroglyphs. In the Van region of Western Armenia about 150 petroglyphs depict "dancing goddesses or goddesses giving birth to children." The Mother Goddess originally being in the image of the "Grand Mother" and having a double nature—birth and death— already existed in the Neolithic monuments of the Armenian Highlands. One of the most important prototypes for the formation of thought and worldview for every individual all through his life from birth to death is the archetype of a mother. She was regarded as a supernatural and a life-bearing source. she was initially compared to the eternal Uroborus - a serpent or dragon eating its own tail, the goddess of land, fertility and the symbol of death.

Key words – Armenian Highland, Asia Minor, Van, Put, Gobekli-Tepe, Chatal-Huyuk, Hacilar, La Magdalen, Nevali Chori, "Grand Mother".